International Journal of Classified Research Techniques & Advances (IJCRTA)
Multidisciplinary Peer-Reviewed Online Open Access Journal Impact Factor: 5.688
Volume 4, Issue 4, Oct-Dec 2024 ID: IJCRTA0000166 ISSN: 2583-1801
Email: ijcrta@gmail.com Website: www.ijcrta.org

एक देश, एक निवडणूक पद्धती: भारतीय लोकशाहीला धोका

सचिन अशोक निकम

Author Affiliation:
विद्यार्थी, एम. ए. राज्यशास्त्र, छत्रपती संभाजीनगर. (औरंगाबाद)-431001
Email: sanikam.2@gmail.com

Citation of Article: निकम, एस. ए. (2024). एक देश, एक निवडणूक पद्धती: भारतीय लोकशाहीला धोका. International Journal of Classified Research Techniques & Advances (IJCRTA) ISSN: 2583-1801, 4 (4), pg.78-82. ijcrta.org

सारांश:

'एक देश, एक निवडणूक' ही संकल्पना भारतीय लोकशाहीसाठी महत्त्वाचा आणि विवादास्पद विषय आहे. या संकल्पनेमुळे प्रशासनिक स्थैर्य, खर्च बचत आणि लोकशाही प्रक्रिया सुलभ होऊ शकते, पण त्याच वेळी, विविध राज्यांच्या स्वायत्ततेला आणि संघराज्यात्मक रचनेला धोका निर्माण होण्याची शक्यता आहे ."एक देश, एक निवडणूक " ही संकल्पना संपूर्ण भारतात लोकसभा आणि सर्व राज्य विधानसभांच्या निवडणुका एकाचवेळी घेण्याचा प्रस्ताव मांडते . करणारे लोक प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढणे या संकल्पनेचे समर्थन, निवडणूक खर्च कमी होणे आणि राजकीय स्थैर्य राखणे यांसाठी याला उपयुक्त मानतात.

तथापि, ही पद्धती भारतीय लोकशाहीच्या संघराज्यीय संरचनेसाठी आणि विविधतेसाठी धोकादायक ठरू शकते. राज्य सरकारांची स्वायत्तता कमी होण्याची शक्यता असून, स्थानिक प्रश्न आणि प्रादेशिक पक्ष दुर्लक्षित राहू शकतात. जर एखादे राज्य सरकार किंवा केंद्र सरकार मुदतीपूर्वी कोसळले, तर संपूर्ण देशात निवडणूक घ्यावी लागेल, यामुळे अस्थिरता निर्माण होऊ शकते. तसेच, ही संकल्पना संविधानातील कलमे (83, 172, 324, 356) बदलल्याशिवाय अंमलात आणता येणार नाही. या संशोधन पेपरमध्ये या संकल्पनेचे राजकीय, आर्थिक, आणि सामाजिक परिणामांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स: एक देश एक निवडणूक, भारतीय लोकशाही, संघराज्यवाद, निवडणूक सुधारणा, राजकीय स्थैर्य

प्रस्तावना:

भारत हा जगातील सर्वांत मोठा लोकशाहीप्रधान देश असून त्याची निवडणूक प्रणाली अत्यंत गुंतागुंतीची आहे. 'एक देश, एक निवडणूक' ही संकल्पना प्रथम १९८३ मध्ये विधी आयोगाच्या अहवालात सुचवण्यात आली होती आणि नंतर १९९९ मध्ये पुन्हा चर्चेत आली. सध्या केंद्र सरकार या विषयावर गांभीर्याने विचार करत आहे. या संशोधनात या संकल्पनेच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजूंचा विचार केला जाईल. भारतातील लोकशाही व्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. विविध राज्ये, अनेक भाषा, आणि विविध सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या या देशात बहुपक्षीय निवडणूक प्रणाली ही लोकशाहीचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. सध्या देशात लोकसभा, विधानसभांची निवडणूक, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळी होतात. मात्र, "एक देश, एक निवडणूक" या संकल्पनेनुसार सर्व निवडणुका एकाच वेळी घेण्याचा प्रस्ताव मांडला जात आहे.

ही संकल्पना प्रशासनाच्या दृष्टीने सोपी व खर्च बचतीसाठी उपयुक्त वाटू शकते, परंतु भारतीय लोकशाहीच्या व्यापक चौकटीत ती गंभीर प्रश्न आणि धोके निर्माण करू शकतेविविधतेने नटलेल् .या आपल्या देशात निवडणूक प्रक्रियेला एकसंध करण्याचा प्रयत्न स्थानिक आणि प्रादेशिक राजकारणावर विपरीत परिणाम करू शकतोतसेच ., केंद्र आणि राज्य सरकारे यांच्या अधिकारांवरही त्याचा प्रभाव पडू शकतो.

एक देश, एक निवडणूक म्हणजे काय?

"एक देश, एक निवडणूक ही संकल्पना "भारतातील सर्व निवडणुका एकाच वेळी घेण्याचा प्रस्ताव मांडते सध्या . भारतात लोकसभा, विधानसभांच्या निवडणुका, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळेला घेतल्या जातातयामुळे प्रशासन ., राजकारण आणि अर्थकारण यावर प्रभाव पडतो. सरकारच्या मते, वारंवार निवडणुका घेण्यामुळे होणारा खर्च, प्रशासनावरील ताण, आणि विकासकामांवर होणारा प्रभाव टाळण्यासाठी हा बदल गरजेचा आहेपरंतु ., या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीसाठी संविधानिक बदल, राजकीय सहमती, आणि संघराज्यीय तत्त्वांचा विचार करावा लागेल.

सध्या भारतात लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका स्वतंत्रपणे वेगवेगळ्या कालावधीत होतात .‘एक देश, एक निवडणूक’ म्हणजे संपूर्ण देशात लोकसभा आणि सर्व विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी घेण्याची व्यवस्था . यामुळे वारंवार निवडणुकांमुळे होणारा वेळ, खर्च आणि संसाधनांचा अपव्यय टाळता येईल.

एक देश, एक निवडणूक या संकल्पनेची सकारात्मक बाजू:

1. **प्रशासनिक स्थैर्य:** वारंवार आचारसंहिता लागू होत असल्याने विकास प्रकल्पांवर परिणाम होतोएकत्रित . .निवडणुकीमुळे प्रशासन अधिक कार्यक्षम होईल
2. **खर्च बचत:** निवडणुकींवर होणारा मोठ्या प्रमाणावरील खर्च कमी होईल.
3. **मतदारांचा सक्रिय सहभाग:** वारंवार निवडणुका झाल्यास नागरिकांचा मतदानातील सहभाग कमी होतो, पण एकत्र निवडणुकीमुळे मोठ्या प्रमाणावर मतदान होण्याची शक्यता आहे.
4. **शासनाचा अधिक वेळ विकासाकडे:** वारंवार निवडणुकीमुळे राजकीय पक्ष सतत निवडणुकीच्या तयारीत राहतात ही संकल्पना राबविल्यास राजकीय पक्ष .विकासकामांकडे अधिक लक्ष केंद्रित करू शकतील.

एक देश, एक निवडणूक या संकल्पनेची नकारात्मक बाजू:

1. **संघराज्यवादावर परिणाम:** भारतीय संविधानाने केंद्र आणि राज्यांना स्वतंत्र अधिकार दिले आहेतएकत्रित . निवडणुका झाल्यास राज्य सरकारे केंद्राच्या प्रभावाखाली येण्याची भीती आहे.
2. **प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व धोक्यात:** मोठ्या राष्ट्रीय पक्षांना याचा अधिक फायदा होईल आणि प्रादेशिक पक्ष दुर्लक्षित राहू शकतात.
3. **मतदारांच्या मुद्द्यांवर परिणाम:** राष्ट्रीय मुद्द्यांमुळे स्थानिक प्रश्न बाजूला पडतील आणि स्थानिक निवडणुकीतील महत्त्वाचे प्रश्न दुर्लक्षित होऊ शकतात.
4. **संविधानिक अडथळे:** सध्याच्या घटनेनुसार प्रत्येक राज्य सरकारची मुदत वेगळी आहेसर्व निवडणुका एकत्र . .घेण्यासाठी घटनेत मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा करावी लागेल

5. **सरकार पडल्यास काय?** जर मध्यावधी निवडणुका आवश्यक झाल्यास संपूर्ण देशभर निवडणुका घ्याव्या लागतील, यामुळे अनिश्चितता वाढू शकते.

घटनात्मक आणि कायदेशीर अडथळे:

'एक देश, एक निवडणूक' लागू करण्यासाठी खालील घटनात्मक दुरुस्त्या आवश्यक आहेत:

1. **अनुच्छेद ८३ आणि १७२:** लोकसभा व विधानसभा यांच्या कार्यकाळाबद्दलच्या तरतुदी बदलाव्या लागतील.
2. **अनुच्छेद ३२४:** निवडणूक आयोगाच्या कार्यक्षमतेत बदल करावा लागेल.
3. **अनुच्छेद ३५६:** राष्ट्रपती राजवटीसंदर्भातील तरतुदी पुन्हा विचारात घ्याव्या लागतील.
4. **अनुच्छेद २२४:** राज्य सरकारांच्या मुदतीबद्दल पुनरावलोकन करावे लागेल.

आंतरराष्ट्रीय अनुभव:

जगातील काही देशांमध्ये एकत्रित निवडणुकींची संकल्पना यशस्वी ठरली आहे:

1. **दक्षिण आफ्रिका:** सर्व निवडणुका एकत्र घेतल्या जातात, यामुळे प्रशासनिक खर्चात बचत होते.
2. **स्वीडन:** राष्ट्रीय आणि स्थानिक निवडणुका एकत्र घेतल्या जातात.
3. **जर्मनी:** काही प्रमाणात एकत्रित निवडणुका होतात, परंतु वेगवेगळ्या मुद्द्यांवर वेगवेगळे मतदान केले जाते.

एक देश, एक निवडणूक पर्यायी उपाय:

जर 'एक देश, एक निवडणूक' अंमलात आणली नाही, तर खालील पर्याय विचारात घेता येऊ शकतात:

1. **समूहानुसार निवडणुका:** काही राज्यांच्या निवडणुका एकत्र घेता येऊ शकतात.
2. **प्रादेशिक स्तरावर सुधारणा:** राज्य पातळीवर निवडणूक प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी उपाययोजना करता येऊ शकतात.
3. **मतदान प्रक्रिया सुधारणा:** तंत्रज्ञानाचा वापर करून निवडणूक प्रक्रियेला अधिक पारदर्शक आणि कमी खर्चिक करता येईल.

"एक देश, एक निवडणूकयावर विविध राजकीय विश्लेषक आणि तज्ज्ञांची मते ":

"एक देश, एक निवडणूक" या संकल्पनेवर भारतातील राजकीय, संविधान तज्ज्ञ आणि निवडणूक विश्लेषक यांचे संमिश्र मत आहे. काहींना ही संकल्पना देशाच्या राजकीय स्थैर्यासाठी फायदेशीर वाटते, तर काहींना ती संघराज्यीय व्यवस्थेच्या आणि लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांच्या विरोधात वाटते.

1. समर्थन करणाऱ्या तज्ज्ञांची मते:

1. नरेंद्र मोदी (पंतप्रधान, भारत सरकार)

• "वारंवार निवडणुका झाल्यामुळे विकास कामांवर मर्यादा येतात. मोठ्या प्रमाणावर निधी आणि मनुष्यबळ याचा खर्च होतो. एकत्रित निवडणुका झाल्यास वेळ आणि संसाधन वाचतील."

2. अरुण जेटली (माजी केंद्रीय अर्थमंत्री)

• भारतात 5 वर्षांत कुठेतरी निवडणूक सुरूच असते. यामुळे सरकार कायम निवडणूक मोडमध्ये राहते आणि धोरणात्मक निर्णय घेण्यास विलंब होतो. एकत्र निवडणुकीमुळे प्रशासन अधिक कार्यक्षम होईल."

3. निती आयोगाचा अहवाल (2017)

• "एकत्र निवडणुकांमुळे सरकारच्या धोरणांमध्ये स्थैर्य येईल, आणि दीर्घकालीन विकास कार्यक्रमांना गती मिळेल."

4. विधी आयोग (Law Commission, 2018 चा अहवाल)

• "जर घटनेत आवश्यक बदल करण्यात आले, तर संविधानिक तरतुदींच्या मर्यादेत राहून या संकल्पनेची अंमलबजावणी करता येईल. मात्र, यासाठी व्यापक सहमती आवश्यक आहे."

2. विरोध करणाऱ्या तज्ज्ञांची मते:

1. वाय. वाय. राजू (संविधान तज्ज्ञ)

• "संविधानाने भारताला संघराज्यीय (Federal) स्वरूप दिले आहे, जिथे केंद्र आणि राज्य सरकारे स्वतंत्र आहेत. 'एक देश, एक निवडणूक' मुळे राज्य सरकारांची स्वायत्तता कमी होऊ शकते आणि हे संविधानाच्या संघराज्यीय तत्त्वांच्या विरोधात जाईल."

2. प्रणब मुखर्जी (माजी राष्ट्रपती, भारत)

• "लोकशाहीमध्ये वारंवार निवडणुका या लोकांच्या सहभागासाठी महत्त्वाच्या असतात. वारंवार निवडणुका लोकांना त्यांच्या सरकारवर अंकुश ठेवण्याची संधी देतात. एकत्र निवडणुका झाल्यास लोकशाहीवरील प्रभाव कमी होईल."

3. गोपाल कृष्ण गांधी (माजी राज्यपाल, तज्ज्ञ)

• "जर कोणतेही सरकार कार्यकाळ पूर्ण होण्यापूर्वी कोसळले, तर संपूर्ण देशात निवडणूक घ्यावी लागेल, यामुळे अस्थिरता निर्माण होऊ शकते."

4. योगेंद्र यादव (राजकीय विश्लेषक, स्वराज इंडिया)

• "हा प्रस्ताव प्रादेशिक पक्षांसाठी धोकादायक आहे. मोठ्या पक्षांना त्याचा फायदा होईल, तर लहान पक्ष आणि स्थानिक प्रश्न दुर्लक्षित होतील."

5. रामचंद्र गुहा (इतिहासकार आणि राजकीय विश्लेषक)

• "भारतातील प्रत्येक राज्य वेगळ्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत आहे. त्यामुळे निवडणुका एकत्र घेणे हा संघराज्याच्या तत्त्वांना हरताळ फासणारा निर्णय असेल."

6. ॲड. प्रकाश आंबेडकर: यांनी "एक देश, एक निवडणूक" या संकल्पनेवर तीव्र आक्षेप नोंदविला आहे. त्यांच्या मते, ही संकल्पना संविधान संपवू इच्छित असलेल्या घटकांनी पुढे आणली आहे आणि देशात हुकूमशाही स्थापन करण्याचा प्रयत्न आहे. ते म्हणाले की, "एक देश, एक निवडणूक म्हणजे ज्यांना संविधान संपवायचं आहे त्यांनी हा सगळा घोटाळा आणला आहे." आंबेडकरांच्या मते, निवडून आलेले प्रतिनिधी हे राजे नसून जनतेचे नोकर आहेत, आणि जर हे नोकर जनतेच्या अपेक्षांनुसार काम करत नसतील, तर त्यांना हटविण्याचा अधिकार जनतेला आहे. जर ते हटत नसतील, तर जनतेला हिंसाचार करण्याचा अधिकारही कायद्याने आहे, असे त्यांनी स्पष्ट केले. त्यांनी ईव्हीएम (इलेक्ट्रॉनिक व्होटिंग मशीन) बाबतही शंका व्यक्त केल्या आहेत आणि निवडणूक आयोगाकडे सहा नंतर झालेल्या मतदानाचे तपशील मागितले आहेत. ईव्हीएमविरोधात त्यांनी आंदोलन सुरू केले असून, मारकडवाडी येथील ग्रामस्थांच्या बॅलेट पेपरवर मतदान घेण्याच्या निर्णयाला सरकार किंवा पोलिसांनी आडवू नये, असे ते म्हणाले. आंबेडकरांनी "एक देश, एक निवडणूक" या संकल्पनेला हुकूमशाहीकडे नेणारा मार्ग मानला आहे आणि त्याविरोधात आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडली आहे.

7. शरद पवार यांनी "एक देश, एक निवडणूक" या संकल्पनेवर आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. त्यांच्या मते, या संकल्पनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी संविधानात मोठ्या प्रमाणात बदल करावे लागतील, ज्यामुळे देशाच्या संघराज्यीय संरचनेवर परिणाम होऊ शकतो. ते म्हणाले की, विविध राज्यांच्या निवडणुका एकत्र घेण्यासाठी संविधानातील अनेक कलमांमध्ये दुरुस्ती करावी लागेल, ज्यामुळे राज्यांच्या स्वायत्ततेवर परिणाम होऊ शकतो. त्यांनी या संकल्पनेच्या व्यवहार्यतेबद्दलही प्रश्न उपस्थित केले आहेत.

3. प्रमुख आंतरराष्ट्रीय अभ्यास आणि तुलना:

- काही देशांमध्ये एकत्र निवडणुका घेतल्या जातात, जसे की दक्षिण आफ्रिका, इंडोनेशिया, स्वीडन, मात्र तेथे संघराज्यीय नाही तर एकात्मिक राज्यव्यवस्था)Unitary System) आहे.
- अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी यांसारख्या संघराज्यीय देशांमध्ये विविध राज्यांच्या निवडणुका स्वतंत्रपणे होतात.

निष्कर्ष:

‘एक देश, एक निवडणूक’ संकल्पनेचा लाभ आणि तोटे दोन्ही विचारात घेतल्यास, ती तातडीने अंमलात आणण्याऐवजी टप्प्याटप्प्याने आणि घटनात्मक दृष्टीने सखोल विचार करून लागू करावी लागेल. भारतीय लोकशाहीच्या बहुविध स्वरूपामुळे कोणतेही मोठे बदल करताना व्यापक चर्चा आणि सहमती आवश्यक आहे. "एक देश, एक निवडणूक" ही कल्पना आर्थिकदृष्ट्या आणि प्रशासनाच्या सोयीसाठी आकर्षक वाटते, परंतु भारतीय लोकशाहीच्या संघराज्यीय ढाच्याला आणि राज्य सरकारांच्या स्वायत्ततेला धोका निर्माण करू शकते. त्यामुळे कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी सर्वसमावेशक चर्चा, अभ्यास, आणि संविधानिक सुधारणा यांची अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

भारतीय लोकशाहीच्या दीर्घकालीन हितासाठी हा निर्णय घाईघाईने न घेता, सखोल विचार आणि व्यापक सहमतीनंतरच पुढे न्यायला हवा.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. विधी आयोग अहवाल १९८३), (१९९९)
2. निवडणूक आयोग अहवाल
3. भारतीय संविधान, अनुच्छेद ८३, १७२, ३२४
4. संसद व विविध तज्ज्ञांचे अहवाल
5. आंतरराष्ट्रीय निवडणूक प्रणाली अभ्यास अहवाल